

Петро КРАЛЮК

КОЗАЦЬКА МІФОЛОГІЯ УКРАЇНИ:

ТВОРЦІ ТА ЕПІГОНИ

Харків
«ФОЛІО»
2016

Розбійники чи оборонці України?

«Таїни» генези козацтва українського

Виникнення українського козацтва — «таїна за сімома печатями». У різних історичних працях маємо міркування, які, узгоджуючись між собою в деяких моментах, водночас різняться одне від одного. Існує низка гіпотез¹ із цього питання, які можна розбити на три групи.

Перша — «тюркські теорії». Передусім хозарська теорія, яка набула поширення ще в XVIII ст. і згідно з якою козаки беруть початок від давніх тюрків-хозар, що в ранньосередньовічний період проживали в українських степах. Є ще кілька теорій, які пов'язують виникнення козацтва з тюркськими кочівниками цього степового регіону. Зокрема, предтечами козаків бачили чорних клобуків Поросся, черкесів із Тмутаракані (звідси ніби пішла назва міста Черкаси), зрештою татар, які були поселені за князів Володимира Ольгердовича й Вітовта на Київщині, де вони перемішалися з місцевою бродячою людністю.

Поряд із теоріями, які виводять козацтво з неслов'янських кочових етносів, є друга група теорій, які, навпаки, говорять, що українське козацтво започаткували слов'яни — предки українців. Згідно з однією з таких теорій, предтечами козацтва є вічові громади Київської Русі, котрі в часи існування Великого князівства Литовського ніби перетворилися на військово-службові колективи. У давньоруському періоді вбачають витoki козацтва прихильники бродницької теорії. На їхню думку, козацтво бере свій початок від бродників — слов'янського населення, яке в часи Київської Русі мешкало у степових районах пониззя Дунаю. Згідно з іншою, т. зв. болохівською теорією, українську козаччину започаткували мешканці Болохівської землі (Поділля), що після татарського завоювання вийшли з-під влади місцевих руських князів й добровільно підпорядкувалися ординцям. Останнім часом набула поширення боярська теорія, відповідно до якої кістяк українського козацтва становили нащадки колишніх давньоруських бояр, що не змогли отримати статусу шляхтичів.

Маємо також низку соціальних теорій походження козацтва. Найбільш поширеною з них є т. зв. утікацька теорія, згідно з якою козацтво сформувалося в результаті загострення соціальної конфронтації, котра змушувала залежних від феодалів-експлуататорів селян утікати на «неосвоєні» землі. Ще одна соціальна теорія, ухорницька, базується на думці, що Дніпровський Низ був привабливим для риболовецьких та мисливських промислів. У результаті цього тут формувалися промислові ватаги, які й поклали початок козацтву. Існує також сторожова теорія, згідно з якою козацтво сформувалося з військових сторожових загонів, котрі за часів Великого князівства Литовського, особливо в часи правління князя Вітовта, спеціально створювалися владою на землях пограниччя для оборони від татарських набігів.

Звісно, цей поділ на теорії походження козаччини має дещо умовний характер. Часто дослідники комбінували вказані теорії, поєднуючи їх.

Тепер поглянемо, як питання походження українського козацтва трактувалося представниками провідних напрямів української історіографії. Знаний український історик

¹ Аналіз літератури, де розглядаються різні теорії походження козацтва, поданий у розвідці Любомира Винара «Огляд історичної літератури про початки української козаччини». Див.: *Винар Л.* Козацька Україна. — К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. — С. 466—497. Див. також: Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — К.; Запоріжжя, 1997.

козаччини, її апологет Дмитро Яворницький, котрий відверто писав про вплив на нього міфологем гоголівського «Тараса Бульби»¹, вважав, що «початки козацтва слід шукати не в Європі, а в Азії»². У нього читаємо таке: «...спочатку на півдні Росії з'явилися татарські козаки, за татарськими — козаки українські або південноруські, часто слов'янської народності. Спочатку українські козаки були не більше як прикордонною сторожею, що перебувала під головним віданням воєвод і другорядним — старост литовсько-руських прикордонних замків і міст»³. Яворницький також вказував, що слово «козак» — тюркського походження і що воно означало «людину неосілу, рухливу, завжди готову до війни, схильну до розбою, грабунку, завоювання». На думку цього дослідника, слово «козак» складається з двох тюркських слів «кай» (легко) і «сак» (в'юк), тобто легков'ючний⁴.

Яворницький все ж був схильний розділяти тюркських і слов'янських козаків. Останні, на його думку, — це сторожа на межі зі степовими районами України, Диким Полем. Поповнювали цю сторожу люди, яким було некомфортно на землях Польського королівства, Великого князівства Литовського, інших держав, де відбувалося посилення феодального гніту, виникали земельні проблеми і т. д.⁵ Фактично Яворницький на перший план у виникненні козацтва ставив причини соціально-економічного характеру. Подібні думки поділяли й інші представники української народницької історіографії, зокрема Михайло Грушевський.



Михайло Грушевський

Останній вважав, що «мусимо вирізнити козаччину як побутове явище і як певну організовану суспільну верству, правно-суспільний інститут; з другого боку, розрізнити козаччину, як явище і її термін, з яким вона спеціалізується і кристалізується»⁶. На його думку, козаччина як побутове явище виявила себе ще в часи Київської Русі, але як певна суспільна верства з'являється лише на межі XVI—XVII ст. Навіть у першій половині XVI ст. вона ще не представляла «з себе ніякої помітної скільки-небудь організованої верстви»⁷.

Щодо радянської історіографії, то в ній виникнення козацтва трактувалося в широкому контексті антифеодальної боротьби «народних мас».

Мовляв, простолюд, передусім селяни, зазнаючи важкого феодального гніту, втікали зі своїх насаджених місць на «вільні землі», якими в XVI—XVII ст. були степи України. Наприклад, у восьмитомній «Історії Української РСР», яку можна вважати вершиною радянської історіографії з питань історії України, про це говориться так:

«Нові явища в соціально-економічному житті України, передусім зародження і розвиток фільваркової системи, мали серйозні наслідки; дедалі більше посилювався феодально-кріпосницький гніт, доповнений обмеженням національних прав українського народу. Наступ феодалів на селянство викликав хвилю антифеодальної боротьби, найпоширенішою формою якої стали втечі селян.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Пер. з рос. І. Сварника. — Львів, 1990. — Т. I. — С. 11.

² Його ж. Історія запорізьких козаків: У трьох томах / Пер. з рос. І. Сварника. — Львів, 1991. — Т. II. — С. 6.

³ Там само. — С. 11.

⁴ Там само. — С. 6—7.

⁵ Там само. — С. 12—13.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. VII. — С. 74.

⁷ Там само. — С. 82.

Втечі набули характеру переселення, особливо з Галичини, Західного Поділля і Волині, де раніше почало розвиватися фільваркове господарство, у мало залюднені, а то й пустинні східні та південно-східні окраїни Поділля і Київщини. Втечі зростали з кожним десятиріччям і протягом XVI ст. набрали вже загрозливих для панства масштабів...

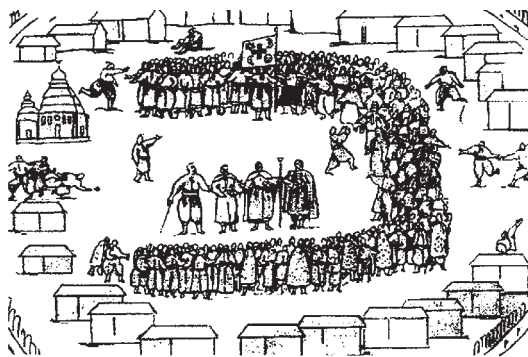
На нових місцях втікачі називали себе козаками — вільними людьми»¹.

Відповідно, українське козацтво було демократичним, складалося майже суцільно з простолюду, і, звісно, мало антифеодальну налаштованість. Саме це й визначало характер козацьких повстань. При цьому ігнорувався той факт, що серед козаків було чимало шляхтичів і навіть вихідців із князівських родин². Правда, радянська історіографія, ніби використовуючи надбання марксистської теорії, звертала увагу на соціальне розшарування серед українського козацтва. Мовляв, козаки розділялися на заможних і на бідноту.

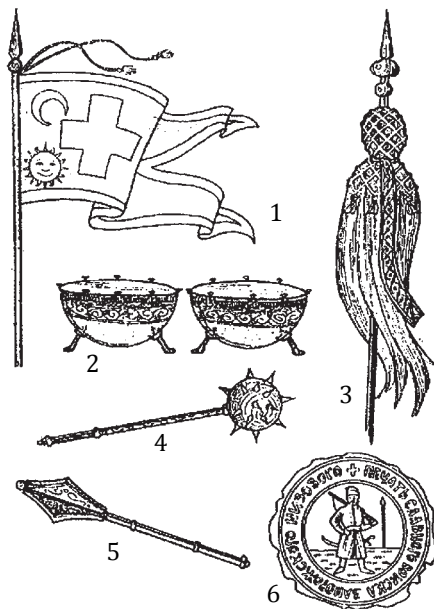
Щодо нинішньої української історіографії, то вона схильна до синтетичного підходу, намагаючись комбінувати деякі з наведених вище теорій. Знана дослідниця історії України ранньомодерного періоду Наталя Яковенко трактує походження козацтва таким чином:

«Принциповим розходженням у спорах істориків було те, чи розцінювати козацтво як органічне явище, що вирросло з надпроруського життя, чи визнати за факт привнесений, відгомін тюркських інститутів. ...У такому протиставленні немає сенсу хоча б тому, що жива історія — це не розграфлена шахівниця, і в житті будь-якого народу навряд чи знайдете явище, яке б виникло саме з себе, не облутуючись масою подекуди непрямих і важко вловлюваних сторонніх впливів. Тож і в проблемі генези козаччини доцільно вичленовувати баланс свого з чужим, бо саме в такому сплаві зароджувалася козацька стихія, котрій з часом судилося визначити оновлене національне обличчя України-Русі, таке відмінне від старого візантійського лику Русі Київської.

Строго кажучи, тюркське і українське козакування — це речі різної генетичної природи, об'єднані лише наявністю спільного полігону — *Поля*. Козаків-татар породжував розклад родо-племінних відносин, з яких виламувалися свавільні одиниці. Натомість перші козаки-християни, котрі здаються



Запорозька Рада на Січі. З гравюри XVIII ст.



Козацькі відзнаки: 1 — корогва; 2 — литаври; 3 — бунчук; 4 — булава; 5 — пернач; 6 — печатка

¹ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — К., 1979. — Т. I, кн. 2. — С. 116.

² На те, що серед козаків було чимало вихідців із аристократичних родин, спеціально зверталася увага в різноманітній козацькій апологетичній літературі XVII—XVIII ст., про що йтиметься далі.

ніби дзеркальним відбитком своїх татарських колег, були ранніми носіями розвинутого індивідуалізму, протиставленого державі та її контролю. Окрім того, збройно-сторожова і розбійницька функції у слов'янському козакуванні від початків ішли в парі з промислово-господарською діяльністю на степових уходах, а невдовзі — і з піонерським землеробством. Останнє, цілком чуже кочовому тюркському світові, проклало шлях просуванню осілого способу життя в степах, здійснюючись на власну руку і з власної ініціативи, і не тільки не потребує підтримки офіційних влад, але навпаки — уникаючи державного нагляду»¹.

Далі Яковенко спеціально акцентує увагу на тому, що козаки мали предтеч — «напіввоєнізовану-напівпромислову слов'янську людність XII—XIII ст., згадувану в літописах під назвами *бродників* і *берладників*, яка мешкала в пониззях Дунаю і Дністра у найтіснішому сусідстві з половцями, не підпорядковуючись безпосередньо княжій владі»².

Якщо дотримуватися таких міркувань, то українське козацтво в своїй основі — явище автохтонно-слов'янське: бере початок від бродників-берладників (при бажанні цих попередників можна замінити нащадками давньоруських бояр, як це, наприклад, маємо в «Історії українського козацтва»³). З точки зору дослідниці, тюркське й українське козацтва — явища соціально різнотипні. Останнє варто навіть розглядати як «прогресивне», адже воно було носієм осілого способу життя в степовій зоні, розвивало промисли й землеробство і поставало як «ранній носій розвинутого індивідуалізму». Так і хочеться провести паралелі з індивідуалізмом ренесансного типу!

Правда, Яковенко після таких міркувань дає «задній хід». Наводить низку прикладів, які свідчать, що і в побуті, і в культурі, і в сфері військовій українські козаки взяли чимало від татар. Навіть «прізвища доброї чверті українців спираються на тюркську мовну основу». І що канонічним в українців «вважається цілком неслов'янський тип краси, а класика української фольклорної культури — дума — є яскравим породженням азійської моделі мелосу». Дослідниця для розгляду питання походження козащини вирішує звернутися до художньо-літературної образності. Пише про «гігантський маятник, де певна критична маса в сусідстві двох етносів — руського і татарського — переміщується то на користь однієї, то на користь другої сторони». Або ось ще один пасаж у такому ж стилі: «Нічий люди на нічій землі — ось головна суть дітей *Поля*, які взаємно перемішують одяг і тип їжі, збройні навички і спосіб мислення»⁴.

Правда, Яковенко не є істориком козащини. Вона переважно вивчає історію шляхти в ранньомодерний період. Та їй, людині, що добре орієнтується в цій епосі, хоча займається дещо іншими питаннями, ніж козацтво, «збоку видніше».

Зрештою, не можна сказати, що «професійні» історики української козащини запропонували щось принципово інше, ніж комбінацію згаданих вище теорій, як це робить Яковенко. «Новизна» тут може бути хіба що в структурі цього комбінування, акцентації уваги на тих чи інших моментах.

Проте коли неупереджено розглядаєш відносно недавню та сучасну українську козацьку історіографію, кидається в очі один момент, який, радше, є наслідком культурних впливів, традиційного світосприйняття, аніж наукового аналізу. Наприклад, у згаданих Яворницького, Грушевського, Яковенко та й багатьох інших авторів є розуміння того, що в процесі становлення козащини важливим чинником був тюркський. Більше того, історичні факти свідчать: саме цей чинник був початковим. І водночас є намагання дистанціюватися від цього чинника, по можливості його

¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 111.

² Там само.

³ Історія українського козацтва. — Т. 1. — С. 69.

⁴ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — С. 112.

Зміст

Інтродукція	3
Розбійники чи оборонці України?	7
«Таїни» генези козацтва українського	7
Реальне козацтво	12
Реальний та легендарний Байда-Вишневецький	18
Погляд з князівського двору	30
Легендарний цар Наливай	37
Козацький біскуп	43
Прагматичний Еріх Лясота	47
Оборонці християнства, західного зокрема	53
Об'єктивний Боплан?	64
Нащадки Старої Русі	67
Ранньомодерний дискурс козацький: бажане і дійсне	85
Роки, що змінили Україну	85
Мовчання пастирів	100
Чернігівські «козакофіли»	104
Безсторонні літописці	110
Міфи від Павла Халебського	119
Літопис Самовидця: без апологетики	123
Козацький літопис Григорія Грабянки	132
Козацький апологет Самійло Величко	152
Козацьке слово поетичне	157
Побутописець Климентій Зіновійв	175
Козацький фольклор	177
Деконструктори й реконструктори козацької міфології	187
Тягар імперії	187
Москаль-чарівник	201
Іван Котляревський: критик чи апологет козащини?	210
Іронічний Квітка-Основ'яненко	220
«Історія русів»: початок нового козацького міфотворення	224
Козацький міф і «український проект»	233
Романтизм по-українськи	233
«Книги биття українського народу»: козаки як месії	237
Чи був Тарас Шевченко козакофілом?	244
Пантелеймон Куліш: від козакофілства до козакофобства	253

Той, що не поступився принципами	263
Хлопоманське козакофільство	271
Об'єктивний Грушевський	276
Козацький «батько»	281
Козакофільська белетристика	289
Той, хто зробив з козаків державників	296
Галицьке козакофільство	299
Українське козацтво: російські інтерпретації	308
Популярний «Козак-віршотворець»	308
Російський українець?	311
Ай да Пушкін	314
Подвійний Гоголь	318
Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві — практичне втілення російського козакофільства?	339
«Полонізовані» козаки	341
Польська романтична Україна	341
Юліуш Словацький: пошук вимріяної України	345
І турок, і козак	349
Генрик Сенкевич: кінець польського козакофільства	353
XX — початок XXI століття: громадянська війна за козацтво	357
Відродження козацтва?	357
Козаки-націоналісти	361
Радянська козаччина	366
Інтерпретація козацького міфу шістдесятниками	373
Фейкове відродження козацтва?	381
Козацький міф у контексті постмодерної іронії	385
Іронія історії. Замість післямови	389